

Od roku 1989 se romské písemnictví prosazuje stále výrazněji. V současné době už není pochyb o tom, že jsme svědky rozvoje malé etnické literatury, která po více než čtyřiceti letech od vzniku prvních romských literárních textů vstupuje do etapy svého veřejného rozpoznání a uznání. Ačkoliv první platformou textů romských autorů byla především menšinová periodika a drobné brožury pro úzký okruh zájemců,¹ dnes už je řada jmen známa i širší veřejnosti a reprezentativní publikace těchto autorů vydávají etablovaná nakladatelství.² Po celou dobu své existence se přitom romské psaní potýká s nejrůznějšími problémy, od těch ideologických a politických, souvisejících se samým právem na literaturu ve vlastním jazyce, přes překážky jazykové, k nimž patří problematičnost zápisu a recepce romštiny, až po bariéry obecně kulturní. Ty jsou spojeny zejména s neadekvátními nároky, jež většinové publikum na základě měřítek odvozených z dnešního vyspělého stavu české národní literatury uplatňuje na velice mladou a odlišně determinovanou tvorbu. Tyto překážky dílem odrážejí nízký společenský status Romů, dílem vypovídají o svazujících představách o literatuře, formovaných konvencemi majoritního vzdělávání.

Do roku 1989 stála v cestě rozvoji romského menšinového písemnictví především institucionalizovaná cenzura zaštitěná státní asimilační politikou. Zároveň se ale romské písemnictví už od svých počátků potýká s cenzurou strukturální, která se po roce 1989 uplatňuje výrazněji a v několika podobách: zaprvé v nedůvěře v literární uplatnitelnost romštiny, a to rovným dílem u příslušníků většiny i menšiny; zadruhé v předsudcích profesionálů literárního provozu, kteří romskou tvorbu odmítají na základě hodnocení podle většinových kritérií; a konečně také v práci spřízněných editorů a překladatelů, kteří mají tendenci romské psaní opracovávat a umravňovat, a tím je připodobňovat povědomé, většinové produkci.

Tato studie se opírá o myšlení o cenzuře a produkci symbolických hodnot podle Pierra Bourdieua,³ přičemž habitus coby soubor odosobněných pravidel typu „jak se co (ne)dělá“

1) Srov. Alena Scheinostová: „Význam časopisectví v romské literatuře (Zpravodaj Romano lil 1970–1973)“, *Svět literatury* 15, 2005, č. 31, s. 50–55; Zbyněk Andrš: „Dějiny překladu z romštiny do češtiny a z češtiny do romštiny“, *PRETHODŽIPEN – PŘEKLAD. Analýza potřeb v oblasti překladu a tlumočení mezi romštinou a češtinou*, Ústav translologie Filozofické fakulty Univerzity Karlovy – Úřad vlády ČR 2011, <http://utrl.ff.cuni.cz/UTRLFF-356-version1-Z_Andrs_Dejiny_prekladu.pdf>, přístup 18. 3. 2014.

2) Zejména Triáda (Elena Lacková: *Narodila jsem se pod šťastnou hvězdou* [1997], Margita Reiznerová: *Suno / Sen* [2000], Erika Olahová: *Nechci se vrátit mezi mrtvé* [2004], táž: *Matné zrcadlo* [2007], Gejza Demeter: *Ráj na zemi* [2011], Andrej Giňa: *Pařiv. Ještě víme, co je úcta* [2013]), G+G (Gejza Horváth: *Trispras* [2006]), Argo (Ceija Stojka: *Žijeme ve skrytu* [2008], Matéo Maximoff: *Sudba Ursitorů* [2007]) nebo Dauphin (Menyhért Lakatos: *Krajina zahalená dýmem* [2006]) a další menší nakladatelství.

3) Konkrétně jde o texty Pierre Bourdieu: „Cenzura a užití formy“, přel. Eva Sládková, in Tomáš Pavlíček,

je zde chápán jako nástroj strukturální cenzury. Habitus většinového literárního pole je tím, co literárním profesionálům brání v docenění romské literatury, a současně tím, čeho se romští literární samouci a jejich zastánci nápomocní v procesu zviditelnění romské tvorby snaží stát součástí.

Situace do roku 1989: průkopníci

Romská literatura – pro potřeby této stati definovaná jako umělecké texty psané Romy převážně, ale ne výhradně v romštině – se na území Československa začala rozvíjet jako průvodní jev existence první celorepublikové romské organizace, Svazu Cikánů-Romů (SCR), v letech 1969–1973. Na sklonku pražského jara tuhá asimilační politika vůči Romům mírně polevila a na krátkou dobu se prosadil měkčí integrační model, umožňující Romům rozvoj etnokulturních aktivit. SCR byl stejnou měrou gestem dobré vůle jako promyšleným nástrojem stranických struktur, jak prostřednictvím shora budované organizace dosáhnout vyšší kontroly nad ideologicky nepodchycenými Romy v krajích.⁴ Když se Svaz coby prodloužená ruka režimu neosvědčil, a navíc začal vznášet požadavky na oficiální přijetí romské národnosti, formulované v Memorandu Svazu (Cikánů-) Romů v ČSR k základním otázkám romské (cikánské) problematiky a vymezení společenského postavení Romů (Cikánů) z roku 1970, byl násilně rozpuštěn.⁵

Od roku 1970 vydával Svaz věstník *Románo lil*, který měl sice spíše informativní charakter,⁶ na jeho stránkách se však brzy začala etablovat romština jako psaný, respektive literární jazyk. Prudký nárůst tvorby v romštině, inspirovaný prvními romskojazyčnými fejetony Tery Fabiánové otištěnými v *Románu lilu*, popsali opakovaně autoři, na jejichž práce v případové studii průběžně odkazujeme. Z hlediska našeho textu je ale důležitější období nekompromisní mocenské cenzury, které následovalo po rozpuštění SCR v březnu 1973 s cílem odstranit veškeré snahy romské inteligence o rozvíjení specifických etnokulturních hodnot. Byl to opětovný příklon k tvrdé asimilační linii, vyvinuté v návaznosti na zákon o trvalém usídlení kočujících osob z roku 1958, která stavěla na kritice „iluze o možnosti vytvoření ‚cikánského národa‘“.⁷ Význačný romský spisovatel Andrej Giňa (1936), který byl rovněž činný v strukturách SCR v Západočeském kraji, tuto zkušenost opakovaně popsal spojením „zařaďte se“, tedy nevyčnívejte z řady, nežádejte pro sebe žádné zvláštní zacházení.⁸

Příkladem toho, jak oficiální mocenskou cenzuru současně živily předsudky jednotlivců, jimž asimilační politika svým potíráním odlišnosti konvenovala, je i případ sbírky romských próz s českým překladem nazvaný *Nejkrásnější den / Jekhšukareder dīves*, který z neotištěných textů zaslaných do redakce *Romána lilu* připravila Milena Hübschmannová.

Petr Píša, Michael Wögerbauer (eds.): *Nebezpečná literatura? Antologie z myšlení o literární cenzuře*, Brno, Host 2012, s. 51–82; týž: „The Field of Cultural Production, or: The Economic World Reversed“, *Poetics* 12, 1983, č. 4/5, s. 311–356.

4) Srov. Kateřina Turková: *Svaz Cikánů-Romů 1969–1973. Možnosti přístupu ke studiu historie Svazu Cikánů-Romů na příkladu analýzy činnosti krajského výboru Svazu v Západočeském kraji*, diplomová práce, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze 2011, zvl. s. 32–41.

5) Podrobněji k příčinám rozpadu SCR tamtéž, s. 94–102.

6) Srov. A. Scheinostová: „Význam časopisectví v romské literatuře“, cit. dílo, s. 52.

7) Jaroslav Sus: *Cikánská otázka v ČSSR*, Praha, Státní nakladatelství politické literatury 1961, s. 89.

8) Např. K. Turková: *Svaz Cikánů-Romů 1969–1973*, cit. dílo, s. 104.

V úvodu k její přepracované podobě, kterou po desetiletém úsilí přislíbilo vydat nakladatelství Albatros v roce 1988, popisuje setkání s redaktorkou nejmenovaného nakladatelství v roce 1977. Ta se nejprve zeptala, zda „v té cikánštině už někdy něco vyšlo“, poté poznamenala, že „to není žádný jazyk, ale hantýrka, jak potom můžou mít literaturu“, a svou promluvu uzavřela slovy: „je takový názor, že ten jejich jazyk jim brání, aby se civilizovali.“⁹

V osmdesátých letech docházelo k opětovnému tání, způsobenému na jedné straně celkovou společenskou apatií, na straně druhé pak vlivem politiky *glasnosti* a *perestrojky*. Romskojazyčná kultura nalézala útočiště ve folklórních souborech¹⁰ a pro českojazyčnou veřejnost ji nárazově zprostředkoval Český rozhlas, kde byla po jistou dobu zaměstnána Milena Hübschmannová.¹¹ Signifikantní je v tomto směru uveřejnění reportáže z romských osad u slovenských Jarovnic, v níž Radek Bajgar v duchu klasického koloniálního diskurzu vylíčil jejich otřesnou chudobu a zaostalost a zároveň se kriticky vymezil vůči paternalistickému přístupu státu, jehož politika se na tom přímo podílí.¹² Spisovatel Andrej Giňa na tento text reagoval jménem oficiálně neexistující minority, použil přitom autonymum Romové namísto apelativa Cikáni, ohradil se proti vesměs negativnímu vnímání své komunity v řadách majority a vyslovil požadavek přiznání statusu národnostní menšiny.¹³ Kritický tón reportáže samé a skutečnost, že Giňův list redakci byl otištěn, jasně ilustrují proměnu atmosféry ve společnosti, která byla následujícího roku završena listopadovou revolucí.

Specifika romštiny jako jazyka literatury

Je třeba si uvědomit, že romština byla a do značné míry stále je primárně mluveným jazykem, sloužícím ke komunikaci v domácím prostředí a k etnické identifikaci.¹⁴ Aby se jí mohlo začít používat v tisku a pro různé funkční styly, musela být nejprve kodifikována. Kodifikaci romštiny komplikuje obecně její značná heterogenost, a to nejen co se týče odlišné ortografie a lexikálních výpůjček v jednotlivých zemích, ale také uvnitř jednotlivých národních států, jejichž hranice se zdaleka nekryjí s hranicemi romských subdialektů. Na kongresu Mezinárodní romské unie (IRU) v dubnu 1990 byl oficiálně přijat mezinárodní pravopis Marcela Courthiadeho, umožňující alternativní čtení v různých

9) Cit. dle Helena Sadílková: „Slovo úvodem“, in Helena Sadílková, Jana Kramářová (eds.): *Čalo vodi / Sytá duše. Antologie prozaických textů romských autorů z ČR*, Brno, Muzeum romské kultury 2007, s. 11-16, zde s. 12.

10) Mezi nejvýznamnější patřil sokolovský Romen, pražský Perumos nebo rokycanský Amare neni. Z jejich řad se rekrutovala romská inteligence a také tzv. druhá generace romských autorů, mezi jinými Margita Reiznerová, Ilona Ferková, Agnesa Horváthová, Vlado Oláh či Janko Horváth - srov. s prvním pokusem o periodizaci romské literatury v ČR in Helena Sadílková: *Tematická analýza romské povídkové tvorby v ČR*, diplomová práce, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze 2002.

11) Např. pásmo z romské literární tvorby pod názvem *Povím ti to krásným slovem*, premiéra 13. 3. 1979, připravila, přeložila a pořadem provázela Milena Hübschmannová, režie Josef Melč. V roce 1988 byla nastudována divadelní hra Eleny Lackové *Žužika*, režie Josef Melč, premiéra 29. 12. 1988, která v následujícím roce získala cenu za rozhlasovou hru Prix Bohemia.

12) Radek Bajgar: „Cigáni“, *Tvorba* 19, 1988, č. 37, s. 9-11.

13) Andrej Giňa: „Došlo poštou“, *Tvorba* 19, 1988, č. 50, s. 3.

14) Podrobněji Pavel Kubaník, Jan Červenka, Helena Sadílková: „Romština v České republice - předávání jazyka a jazyková směna“, *Romano džaniben* 16, 2010, č. 2, s. 11-40, zde s. 22.

dialektech.¹⁵ Jeho používání se ale nevžilo a také všechny ostatní pokusy o mezinárodní kodifikaci romského pravopisu zatím selhaly.¹⁶ Za příklady dobré praxe tzv. jazykového plánování v jednotlivých státech a dialektech se nicméně v literatuře uvádí Rakousko, Makedonie a také Česká republika.¹⁷

Za vzor kodifikace romštiny v tehdejším Československu byla přijata její nejrozšířenější varieta, tzv. slovenská (odborně severocentrální) romština, kterou i po rozpadu republiky užívá nejvíce mluvčích¹⁸ a jejíž první podoba byla zveřejněna coby příloha věstníku v roce 1971.¹⁹ Autory této kodifikace byli členové jazykovědné komise při SCR, zakladatelka československé romistiky Milena Hübschmannová, lingvisté/indologové Václav A. Černý a Vladimír Miltner a rodilí mluvčí východoslovenské, respektive západoslovenské romštiny Andrej Pešta a Antonín Daniel. Původní podoba kodifikace, někdy nazývaná „interdialektní“,²⁰ je bez výraznějších změn stále používána, jen se prostřednictvím pražské katedry romistiky v současné době ubírá směrem k většímu pluricentrismu, tedy otevřenosti vůči regionálním odchyškám.²¹

První setkání s psanou romštinou je pro Romy často traumatizující.²² Jazyk, který je buď přímo jejich mateřským, nebo alespoň jazykem, který je bezprostředně obklopuje, jazyk obdařený jedinečnou emocionální a skupinovou hodnotou, se na papíře vzpírá čtení. Rom konfrontovaný se zapsanou romštinou může mít pocit, že mu byl jeho jazyk prostřednictvím zápisu vyvlastněn. Lukáš Houdek při svém výzkumu mezi Romy ve Stříbře mluvil romsky a „všiml [si] rostoucí averze vůči své osobě ze strany některých mladých Romů ve zkoumané lokalitě. [...] Mladí se svým způsobem v konfrontaci s neromským mluvčím romštiny cítili okradeni o tento prvek identity“.²³ Protože neexistuje systematické

15) Courthiadeho návrh se snaží překlenout nejen systémové změny hlásek v jednotlivých dialektech, ale i morfologické varianty. Uživatelé pak „mluví rozdílně, ale píší shodně“, viz Jan Červenka: „Interdialektní prvky v pravopisu severocentrální romštiny jako čtvrtý princip romského pravopisu“, in týž (ed.): *Jekhetanarda čhibaha / Sjednoceným jazykem. Sborník z 2. semináře o romském jazyce, Luhačovice 2005*, Praha, Signeta 2006, s. 59–66, zde s. 62.

16) Yaron Matras: *Romani. A Linguistic Introduction*, Cambridge (UK), Cambridge University Press 2005, s. 252.

17) Tamtéž, s. 252–253.

18) V Česku mluví nějakou varietou romštiny zhruba sto tisíc osob, což je asi polovina všech Romů v České republice, srov. P. Kubaník, J. Červenka, H. Sadílková: „Romština v České republice – předávání jazyka a jazyková směna“, cit. dílo. Nejběžnější varietou je slovenská romština, dále maďarská romština a v nejmenší míře se vyskytuje olašská romština. Všechny názvy jsou laické, plynoucí z exonym používaných majoritní populací.

19) Příloha Romaňi čhib (Romský jazyk) provázela čísla 2–4 (1971).

20) J. Červenka: „Interdialektní prvky v pravopisu severocentrální romštiny jako čtvrtý princip romského pravopisu“, cit. dílo, s. 62. Je tím míněn typ pravopisu, který nivelizuje odchylky od ústředně pojatého východoslovenského dialektu v dalších lokálních varietách.

21) Milena Hübschmannová: „Inspirace pro rozvoj romštiny“, *Človek a spoločnosť* 3, 2000, č. 1, <<http://www.saske.sk/cas/archiv/1-2000/hubschmann.html>>, přístup 18. 3. 2014.

22) Jak první romští autoři prožívali okamžik vstupu romštiny do typografické fáze, zaznamenává v řadě textů Milena Hübschmannová, srov. vzpomínku Margity Reiznerové, jak se nechala inspirovat básní Tery Fabiánové k vlastní tvorbě v romštině, in Milena Hübschmannová (ed.): *Kale ruži / Černé růže*, přel. Milena Hübschmannová, Hradec Králové, Krajské kulturní středisko 1990, s. 106; „Z počátků romské literatury u nás – Šani Dzurko“, rozhovor vedla Milena Hübschmannová, *Lačo lav* 1, 1990, č. 12, s. 19 (rozhovor s Šani Dzurkem o možnosti psát romsky); dále srov. Milena Hübschmannová: „Moje setkání s romano šukar lavi-ben“, *Romano džaniben* 11, 2006, říj, s. 27–60, zde s. 43.

23) Srov. P. Kubaník, J. Červenka, H. Sadílková: „Romština v České republice – předávání jazyka a jazyková směna“, cit. dílo, s. 31.

institucionální vzdělávání v romském jazyce, Romové stejně jako ostatní obyvatelé České republiky získávají gramotnost v češtině a odtud také plyne veliká nejistota, s jakou romští autoři k psaní v romštině nejprve přistupují. Zároveň se po prvním váhání obvykle dostavuje pocit závratné svobody a radosti nad tím, že romština ob stojí coby jazyk písemné komunikace (čili stává se zdrojem etnického sebevědomí) a že je jejím prostřednictvím možné vyjádřit specifickou romskou zkušenost, pro niž je kulturně determinovaná čeština neadekvátním nástrojem.

Vzhledem ke gramotnosti získané v češtině bývá výchozí surový text v romštině často zapsán foneticky a podle individuálně tušených pravidel. Autoři své texty mnohdy znamenávají, jako by mluvili, tedy v souvislém proudu písma, bez interpunkce, odstavců a vyznačení přímé/nepřímé řeči. Potýkají se s hranicemi slov, nerozlišují znělé a neznělé koncové souhlásky, arbitrárně, tedy „citem“, doplňují nebo odebírají souhláskám aspiraci²⁴ nebo palatalizaci,²⁵ oproti normě vyznačují přízvuky,²⁶ zapisují „ě“ a „y“²⁷ a podobně. Srovnajme surový text Agnesy Horváthové (a) s jeho už zkorigovanou podobou (b). Změny jsou vyznačeny tučně:

a)

Bud oleske sopes kada ačiča ňiko nadžanel keci oleské berš. Kodžanel čihin čačipen čina aľe me tumenge les penavá. Dživelas baro Kralis nekbareder pro svetos. Sako leske penelas baro šero. Le Šerales haz igen šukar romňi la vičinenas Šira, ulile lenge trin čajora peršonake dine nav Parňori avrake Loľori a tritonake Kaľori. Očajora baronas igen šukar sas paledaj a godave palodat.

b)

But oleske, **so** pes kada ač**hi**ľa; ňiko **na** džanel, keci oles**ke** berš. **Ko** džanel, **či** hin čačipen, **či** na, aľe me tumenge les **phenavá**. Dživelas baro **kralis**, nekbareder pro svetos. Sako leske **phenelas Baro Šero**. Le Šerales has igen šukar romňi. Vičinenas **la** Šira. Ulile lenge trin **č**hajora. Peršonake dine nav Parňori, avrake **Loľori** a tritonake **Kaľori**. **O** **č**hajora baronas. Igen šukar sas **pal e daj** a godaver **pal o dad**.

Redaktor musí tedy nejprve text upravit podle romského pravopisu, dále ho musí patřičně segmentovat a pak teprve může přistoupit k překladu. Ve chvíli, kdy se přeložený text dostává do rukou potenciálnímu vydavateli, už urazil dlouhou cestu.

Takové jsou pochopitelně pouze první pokusy. Autoři se postupně učí sami psát podle romského pravopisu, takže každý další počín je lepší než ten předchozí. Někteří autoři navíc mají výhodu předchozího obeznámení se s romským pravopisem. Andreje Giňu učila sama Milena Hübschmannová, Iveta Kokyová je studentkou Evangelické akademie

24) Romština má vedle „č“, „k“, „p“ a „t“ i jejich aspirovanou variantu „čh“, „kh“, „ph“ a „th“. Přídech rozlišuje význam slov, srovnej: *čorel* (krást) a *čhorel* (lít, sypat); *koro* (slepý) a *khoro* (džbán); *perel* (padat) a *pherel* (čerpát); *te* (jestliže) a *the* (a, i, také); srov. Milena Hübschmannová, Hana Šebková, Anna Žigová: *Romsko-český a česko-romský kapesní slovník*, Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1991, s. 612.

25) Romština má měkké l - „l“.

26) V původním návrhu romského pravopisu se přízvuky ještě vyznačovaly, nyní už ne (srov. *Románo lil / Romano lil*).

27) Ve slovenské (severocentrální) romštině se „y“ ani „ě“ nepoužívají.

v Praze, kde je romština povinný předmět, Renáta Berkyová je studentkou pražské romistiky. Řada romských autorů v první fázi „konzultuje“ s romsko-českým / česko-romským slovníkem.

Publikování pouze v romštině je výjimečné. Britský romista Yaron Matras je toho názoru, že ve většině zemí má romština v tisku především emblematickou funkci a jejím úkolem je „spustit emocionální identifikaci“.²⁸ Podle něj ani překlady bible nejsou určeny ke studiu, ale mají jazyku dodat společenskou prestiž.²⁹ V České republice je užití psané romštiny pro reálnou komunikaci (informační, uměleckou) daleko živější a skutečnější, přesto žádný z romských časopisů nevychází pouze romsky. I malá kvalitní nakladatelství, která dnes romskou tvorbu vydávají, preferují český překlad před romštinou. Dokonce i v romistických kruzích jsou zavedená bilingvní vydání.³⁰ Romština je vylučována z veřejného prostoru pro svou malou uplatnitelnost, z obav o její recepci a prodejnost, přičemž lépe informovaní redaktoři mohou argumentovat i její už zmiňovanou nářeční rozrůzněností. Má se za to, že romština je mezi Romy v úpadku, což je hojně medializovaná, nicméně nepřesná zpráva o stavu tohoto jazyka v České republice.³¹

Strukturální cenzura po roce 1989: osadníci

Do nové éry vstoupila romská literatura plna nadějných očekávání. V rychlém sledu vznikla první platforma romské tvorby *Lačho lav*, která vzápětí splynula s literárním zpravodajem Romské občanské iniciativy *Amaro lav*. V říjnu 1990 bylo založeno Sdružení romských autorů a pod hlavičkou vlastního nakladatelství *Romaňi čhib* vydalo sérii osmi útlých, převážně romskojazyčných svazečků. V roce 1991 se v Brně zrodilo Muzeum romské kultury se svou vlastní ediční řadou, v Praze vznikl vysokoškolský obor romistika a příslušná katedra začala vydávat časopis romistických studií *Romano džaniben*, romskou literární produkci si pod svá křídla vzala mimo jiné nakladatelství Apeiron, Signeta či Arbor vitae, uplatnily se další a další menšinové časopisy.

Milena Hübschmannová nazvala tento porevoluční rozmach příležitostí a s ním spojené rozhojnění romské literární tvorby „explozí“.³² V roce 2000 pak napsala, že „za posledních deset let vyšlo několikanásobně více romské literatury než za celých osm století,

28) Y. Matras: *Romani*, cit. dílo, s. 255.

29) Tamtéž, s. 255. Poslední známý překlad bible či její části do romštiny v ČR byl pořízen nedávno zesnulým romským básníkem Vladem Oláhem ve spolupráci s Ivanou Kultovou a Milenou Hübschmannovou. Výpravná publikace s ilustracemi Juraje Horvátha se jmenuje *Pal oda, so kerenas le devleskere bičhade / Skutky apoštolů*, Praha, G+G - Česká biblická společnost - Matice romská 2000.

30) Ze všech výše jmenovaných knih v pevné vazbě byl pouze výbor z díla Andreje Gini *Pařiv. Ještě víme, co je úcta* (2013) uveden na trh v paralelním dvojjazyčném vydání, přičemž kromě Eriky Olahové, která píše pouze česky, byli všichni zmiňovaní autoři bilingvní.

31) Srov. Zprávy TV Barrandov z 1. 3. 2014, reportáž Evy Střihavkové „Sbohem, romštino?“, <<http://www.barrandov.tv/video/20687-nase-zpravy-1-3-2014>>, začátek 19.30, konec 19.58, přístup 29. 3. 2014. Ačkoliv byla reportáž poměrně vyvážená a nechávala promluvit skeptiky i odborníky z řad romistů, kteří nízkou znalost romštiny u dětí vysvětlovali tím, že socializace v romštině probíhá v pozdějším věku, moderátorka zpravodajství ji uvedla slovy, že „romština pomalu vymírá [...], už jen 30 % romských dětí mluví romsky“. Podrobně k výsledkům výzkumu romistů o stavu užívání romštiny mezi romskými dětmi P. Kubaník, J. Červenka, H. Sadílková: „Romština v České republice - předávání jazyka a jazyková směna“, cit. dílo, s. 11-40.

32) Milena Hübschmannová: „Počátky romské literatury“, in *Žijeme spolu, nebo vedle sebe? Sborník z konference o literatuře a kultuře národnostních menšin v České republice*, Praha, Obec spisovatelů 1998, s. 59-66, zde s. 65.

Ilustrace Rudolfa Dzurka Podle Milana Knížáka díla romských výtvarníků „nemají tak kvalitní parametry, aby v Národní galerii mohla být“. Na reprodukci ilustrace Rudolfa Dzurka pro výbor *Romské pohádky*.

Zdroj: Milena Hübschmannová (ed.): *Romské pohádky*, přel. Milena Hübschmannová, Praha, Fortuna 1999; Milan Knížák: „Jsem vlastně elitář“, rozhovor vedl Jindřich Šídlo, *Mladá fronta Dnes* 13, 2002, č. 18, s. B8.

schopnost radikální abstrakce formovanou povědomím o historickém vývoji výtvarných směrů, respektive silnou zápletku podanou košatým literárním stylem v rozvitých větvích, zavrhl je. Uniklo jim přitom, že jejich váha tkví právě v jejich jinakosti vycházející z odlišného systému znaků a hodnot.

Viděno romskou optikou se skutečně může zdát, že tam, kde nebylo nic, je dnes úctyhodná řádka titulů romské autorské tvorby. Ani desítky převážně malonákladových a spíše útlejších svazků však nejsou v tradičně naddimenzovaném českém literárním průmyslu ničím víc než kapkami v moři.³⁷ Bourdieuvská strukturální cenzura plynoucí z logiky

co Romové žijí na společném území s Čechy a Slováky“.³³ Helena Sadílková píše, že „možnost volně publikovat získali romští autoři poprvé až v devadesátých letech“, čímž podtrhuje pocit, že po roce 1989 už rozvoji romské literatury a kultury nestálo nic v cestě.³⁴

To je ale spíše optimistický pohled na věc. I kdyby po roce 1989 bývaly byly odstraněny mocenské překážky šíření romské etnické kultury, v kulturních kruzích nepřestaly působit mechanismy strukturální regulace; jednotlivá bourdieuvská pole, sevřená kleštěmi svých habitů, tím, „jak se co dělá“, romskou kulturu nadále marginalizovala. V roce 2002 například tehdejší ředitel Národní galerie Milan Knížák prohlásil, že není možné do jejich prostor umístit díla žádného romského výtvarníka, protože „nemají tak kvalitní parametry, aby v Národní galerii mohla být“.³⁵ Obdobně v roce 2011 zamítl týdeník *Respekt* otištění tří povídek Andreje Gini v literární příloze pro jejich „přílišnou průměrnost“.³⁶ Ředitel galerie a redaktoři byli zklamáni ve svých očekáváních děl, která by bylo možné hodnotit podle stejných kritérií jako díla většinová. Lze předpokládat, že poté, co v nich nenalezli známé signály kvality, například

33) Milena Hübschmannová: „Slovesnost a literatura v romské kultuře“, in *Černobílý život*, Praha, Gallery 2000, s. 123–146, zde s. 145.

34) Helena Sadílková: „Slovo úvodem“, cit. dílo, s. 12.

35) „Milan Knížák: Jsem vlastně elitář“, rozhovor vedl Jindřich Šídlo, *Mladá fronta Dnes* 13, 2002, č. 18, s. B8.

36) E-mail Ondřeje Nezbedy Karolíně Ryvolové, 19. 6. 2011.

37) Podle Svazu českých knihkupců a nakladatelů vyšlo letech 2011, 2012 a 2013 přibližně 16 000 titulů, srov. Vladimír Pistorius: „Struktura knižní produkce v roce 2013“, in *Zpráva o českém knižním trhu 2013/2014*,

trhu brání tomu, aby byly vytvořeny adekvátní podmínky pro jejich recepci. Běžně jsou k dostání jen u specializovaných knihkupců, v regionech pouze na objednávku. Když už se podaří dílo nějakého romského autora prosadit do mainstreamových médií, reakce na něj bývají v lepším případě blahosklonně povýšené, v horším se po romském psaní donekonečna žádá, aby se vyrovnávalo s palčivými otázkami své komunity, bez ohledu na to, co romské autory samé zajímá a o čem chtějí psát.

Asi největšího ohlasu se mezi většinovým čtenářstvem dostalo vzpomínkové knize Eleny Lackové *Narodila jsem se pod šťastnou hvězdou*, která se v nakladatelství Triáda dočkala už třetího vydání (1997, 2002, 2010), byla přeložena do několika světových jazyků a kupříkladu se stala jedním z inspiračních i faktografických zdrojů pro irskoamerického spisovatele Columa McCanna k jeho románu *Zoli* (česky Odeon 2011). Ceněna je pro své historické i etnografické kvality, ve skutečnosti však nejde o původní romskou tvorbu, nýbrž o editorský počín Mileny Hübschmannové. Ta po dobu osmi let výpovědi Eleny Lackové natáčela v romštině, následně přepsala z magnetofonových nahrávek, vybrala to nejzajímavější a výňatky logicky uspořádala a přeložila. Jde sice o vlastní slova vypravěčky, která především ve slovenštině psala i autorskou tvorbu a mimo jiné je podepsaná pod hrou *Horiaci cigánsky tábor* (1946), považovanou za počátek romské literatury v Československu. Její vzpomínky spadají nicméně do žánru tzv. *collaborative life stories*,³⁸ u nichž je nemožné vzájemně oddělit vklad vypravěče a editorské zásahy tazatele a v žádném případě pak nelze říct, že jde o román, jak se občas dočteme v populárním tisku. Romské literatuře se v podobě titulu *Narodila jsem se pod šťastnou hvězdou* dostává zástupného a nevhodně umístěného posvěcení³⁹ a původní tvorba zůstává v jejím stínu.

Romští autoři jsou sice tištěni a existuje zde jakási základní poptávka – kupříkladu jen od roku 2006 do roku 2014 vydaly čtyři literární časopisy *Host*, *Plav*, *Tvar* a *A2* romská tematická čísla –, jejich příjemci jsou ale ve svém úzkém zaměření na kulturu a umění sami v podstatě menšinová.⁴⁰

Na druhou stranu státem oktrojovaná (a nedbale připravená) propagace menšinové kultury může být kontraproduktivní. V roce 1999 vypukl skandál kolem rozeslání druhého vydání *Romských pohádek* do škol jako doplňkového výukového materiálu.⁴¹ Pracovníci ministerstva školství knihu vyhodnotili podle názvu, aniž by si přečetli předmluvu Mileny Hübschmannové, v níž editorka upozorňovala, že si tyto lidové pohádky „vyprávěli [...] dospělí, aby ukrátili dlouhou chvíli [...] a aby se alespoň v pohádce vypořádali – mnohdy drsně a krutě – s nepřáteli, se společenskou situací či s vlastními nedostatky“,⁴² a že jsou tedy jasně určeny dospělému čtenáři. Explicitně sexuální či násilný obsah, který v pohádkách

Praha, Svaz českých knihkupců a nakladatelů 2014, s. 4–7, zde s. 4, dostupné na <<http://www.sckn.cz/content/zpravy/file-1071.pdf>>, přístup 5. 1. 2015.

38) Termín zavedl Martin Shaw: *Narrating Gypsies, Telling Travellers. A Study of the Relational Self in Four Life Stories*, disertační práce, Umeå, Umeå universitet 2006, s. 16.

39) James F. English upozorňuje, že „posvěcení“ je oblíbený Bourdieuv výraz pro kulturní vyznamenání a ceny,“ srov. též: *Ekonomie prestiže. Ceny, vyznamenání a oběh kulturních hodnot*, přel. Martina Neradová, Brno, Host 2011, s. 38. V angličtině se používá pojmu *consecration*.

40) *Host* 22, 2006, č. 4; *Plav* 7, 2011, č. 11; *Tvar* 24, 2013, č. 12; *A2* 9, 2014, č. 9.

41) Milena Hübschmannová (ed.): *Romské pohádky*, Praha, Fortuna 1999.

42) Milena Hübschmannová: „Romové a jejich pohádky“, in též (ed.): *Romské pohádky*, cit. dílo, s. 9–17, zde s. 9.

šokoval pedagogy, je zde pregnantně vysvětlen jejich „poznávací, socializační, integrační [a] relaxační“ funkcí a „touhou kompenzovat společenské frustrace“. ⁴³ Ve snaze „odškrtnout si“ podíl na budování multikulturní společnosti se úředníci ministerstva dopustili zásadního faux pas, a přitom by bývalo stačilo zeptat se kteréhokoliv dospělého Roma, zda jsou jejich pohádky určeny dětem. ⁴⁴

Editoři a překladatelé jako vykladači romského písemnictví

Překladatelství z romštiny do češtiny a z češtiny do romštiny byla donedávna věnována jen velice omezená pozornost. Za první systematický pokus o jeho periodizaci lze považovat práci *Dějiny překladu z romštiny do češtiny a z češtiny do romštiny* romisty Zbyňka Andrše. ⁴⁵ Vzhledem k záběru studie je pochopitelné, že jde o pouhý popis, a nikoli hloubkovou analytickou sondu.

Vyplývá z povahy překladu, že překladatel je do značné míry vykladačem autorova původního záměru; stává se jeho mediátorem, často mu vyjednává konkrétní podmínky vydání a pomáhá jeho dílo zasadit do literárněhistorického kontextu své domoviny. Využití tohoto manipulačního potenciálu k naplňování vlastních cílů ukázali na příkladu domestikace D'Annunziova díla ve Francii Thomas Loué a Blaise Wilfert-Portal. ⁴⁶ D'Annunzio jednak „mluvil špatně francouzsky a snad ani dobře francouzsky nečetl“, jednak neznal dobře francouzský politický a společenský kontext a navíc byl ve finanční tísní. Výrazné editace svých románů v časopisech si byl vědom a snažil se do procesu domestikace zasahovat, ale jen do té míry, aby se tím nepřipravil o značný symbolický i skutečný kapitál z této domestikace plynoucí.

Andrej Giňa, nad jehož povídkami v překladu Mileny Hübschmannové se teď krátce zastavíme, naopak vždy zdůrazňoval, že jeho tehdejší editorka a překladatelka ví nejlépe, jak s textem určeným většinovému čtenáři naložit, a v žádné fázi redaktorské práce si nad ní nevymíňoval kontrolu. Po smrti Hübschmannové, nejpozději od roku 2006, se jeho editorkou a správcem jeho literárních zájmů stala Karolína Ryvolová; také jí s odůvodněním nedostatečné erudice odmítá veškeré nabídky na autorizaci překladů. V jednom z listů Mileně Hübschmannové napsal: „Slyšel jsem [v rozhlase, KR] tu povídku *Na veselce* [...]. Nevím, jak ti mám poděkovat. Já na tom žádnou zásluhu nemám, jak jsi to přeložila a co jsi z ní udělala – to bych nikdy neřekl, že jsem někdy něco takového napsal.“ ⁴⁷

43) Tamtéž, s. 14.

44) Podrobněji Alena Scheinostová: „Literatura, nebo folklor? Orální tradice jako pretext romské autorské tvorby“, rkp. Autorka se širěji zamýšlí nad rozpačitým přijetím *Romských pohádek* a přispívá k debatě o strukturální cenzuře postřehem, že jinakost této sbírky ji de facto diskvalifikuje z objektivního hodnocení literárními vědci a folkloristy, kteří jsou oslněni neliterární skutečností kolem akce ministerstva školství a posléze domněle odhalenou „nepohádkovostí“ těchto textů, čímž si uzavírají cestu k jejich docenění z hlediska autorské prózy.

45) Z. Andrš: „Dějiny překladu z romštiny do češtiny a z češtiny do romštiny“, cit. dílo.

46) Thomas Loué, Blaise Wilfert-Portal: „D'Annunzio podle Francouzů. Překlad jako neformální cenzura, konec devatenáctého století“, přel. Eva Sládková, in T. Pavlíček, P. Píša, M. Wögerbauer (eds.): *Nebezpečná literatura?*, cit. dílo, s. 416–437.

47) Andrej Giňa Mileně Hübschmannové 12. 4. 1984, in Andrej Giňa: *Pativ. Ještě víme, co je úcta*, přel. Helena Sadílková, eds. Karolína Ryvolová, Helena Sadílková, Praha, Triáda 2013, s. 290. Povídka *Na veselce* se v originále jmenuje *Bijav (Svatba)* a je rovněž součástí tohoto výboru.

V pozitivním smyslu slova buditelské dílo Mileny Hübschmannové bylo ukotveno v době, kdy Romové z hlediska asimilační politiky neexistovali. Veškerá její práce byla poznamenána bojem proti státnímu aparátu o samo uznání práva Romů na sebeurčení a její metodou byla neutuchající apologie Romů a všeho jejich konání. To se odráží v jejich interpretujících překladech, které obušují hrany, eliminují případné nelichotivé společenské jevy v romských komunitách, poměrně volně doplňují výrazy i celé věty a celkově kráčí českému čtenáři vstříc. „Překlady M. Hübschmannové, ať už z romštiny nebo do romštiny, jsou samy o sobě umělecky zdařilé, protože však často předstihují originál, lze jim vytknout, že nejsou věrné,“ vystihuje Zbyněk Andrš.⁴⁸ Hübschmannová se ve svém překladatelském díle skutečně držela bonmotu, že překlad je buď věrný, nebo hezký.⁴⁹

Povídka *Pal o Škiparis (Škypár)* s podtitulem *Čačuři čirlatuři paramisi (Skutečný příběh ze starých časů)* patří k nejoblíbenějším textům Andreje Gini.⁵⁰ Můžeme si však položit otázku, do jaké míry jeho recepci mohl ovlivnit překlad. Nyní si ukážeme, jak se Milena Hübschmannová ve své práci snažila mimo jiné prostřednictvím rozvíjejících větných členů přemostit rozdíl mezi stylisticky strohým, lineárně se odvíjejícím originálem a představou většinových čtenářů o vyspělé literární tvorbě:

Paľis visalila, chudňa la romňa, hazdňa la upral o šero u figindã la rokľatar pro tragaris.
Pak se otočil, popadl ženu, zvedl ji nad hlavu a pověsil ji za sukni na trám. (překlad KR)
Pak se otočil, popadl ženu, vyzdvihl ji nad hlavu a rozšafně ji za sukni pověsil na stropní trám.
(překlad MH)⁵¹

Podobně:

E romňi rovindos phirelas khatar o graj.
Žena s pláčem obcházela koně. (překlad KR)
[Škypárka] lomila rukama a kolébově chodila kolem koně. (překlad MH)⁵²

Podle stejného klíče se v textu objevují další rozvíjející adverbia, například zoufale, slavnostně, znalecky, přezíravě, vážným hlasem, pomalu, malátně, sklesle, ze samé bezmoci, mlčky. Jejich cíl je zřejmý: jednak připodobňují holé věty originálu čtenářským očekáváním, jednak znásobují komický efekt.

Naopak tradiční morální cenzuře se její překlad blíží tam, kde omezuje sexuální explicitnost originálu nebo eufemizuje reprezentaci násilného jednání, nahrazuje vulgarismy

48) Z. Andrš: „Dějiny překladu z romštiny do češtiny a z češtiny do romštiny“, cit. dílo, s. 10.

49) Údajným autorem tohoto celosvětově známého bonmotu je Gilles Ménage (1613-1692), francouzský literární kritik, který přirovnal formálně elegantní překlady klasiků od Nicolase Perrota d'Ablancourta (1606-1664) k jedné své známé, krásné, ale nevěrné. U nás jej šířil Vilém Mathesius.

50) Vycházím z paralelního romsko-českého vydání ve sbírce *Bijav / Svatba*, Praha, Apeiron 1991, s. 8-17. Poprvé byla povídka i s překladem Mileny Hübschmannové otištěna v antologii *Kale ruži / Černé růže*, cit. dílo, s. 30-41, a dále pak ještě čtyřikrát, z toho třikrát pouze romsky a jednou bilingvně. Kompletní seznam otisků in A. Giňa: *Pativ. Ještě víme, co je úcta*, cit. dílo, s. 312.

51) *Bijav / Svatba*, cit. dílo, s. 8 a 9. Vydání je zrcadlové, tudíž romský originál je vždy na straně sudé a český překlad na liché.

52) Tamtéž, s. 16 a 17.

v promluvách postav neutrálnějšími výrazy a podobně. Obrat „čučvali Marija“⁵³ je převeden ne jako „prsatá Marie“, ale jako „macatá Mařena“. Když během konfliktu manželka rozsekne manželovi hlavu hrcem, přičemž v romštině je psáno „Sas šebos, aľe na sas až ajsu baro“, (doslova „Byla tam tržná rána, ale ne moc veliká“), Hübschmannová to redukuje na „Nic vážného to nebylo“.⁵⁴ Romský výraz „Degešale!“⁵⁵ je vypuštěn, protože by si žádal etnografický exkurz (*degeša*, pl., je tradiční označení pro rituálně nečisté členy komunity, kteří jedí některou ze zakázaných druhů masa, například koně, psy nebo zdechliny; přeneseně také jako nadávka), jinde je naopak ústrojně vložena vnitřní vysvětlivka, když je místo „zajdy“ použita „plachetka na zádech“.⁵⁶

Za největší úlitbu srozumitelnosti je třeba považovat vkládání celých spojovacích či vysvětlujících vazeb a vět. Tam kde je v romštině jen prosté „Nič“, Hübschmannová doplňuje „Všechno bylo marné“⁵⁷. V romštině „Našti les mukhas pro drom“ („Nemůžeme ho nechat na cestě“) bylo rozvinuto na „Uprostřed cesty ho nechat nemůžeme, to se rozumí!“⁵⁸ Nebo místo prostého „akana džala o verdan korkoro“ („teď už vůz pojedje sám“) se čtenář dozvídá, že „nejhorší máme za sebou“.⁵⁹ Příkladem redukce pleonasmu za účelem stylistického podtržení dramatickosti může být „Garuvelas o jakha, dikhelas andre phuv“ („Schovával oči, hleděl do země“), který Hübschmannová shrnula do „Hleděl do země“.⁶⁰

V současnosti se mezi překladateli z romštiny šíří tendence víc ctít syntaktickou strohost, holost a syrovost romského originálu, a umožnit tak romské tvorbě, aby se obhájila sama a svými vlastními výrazovými prostředky a jako taková byla doceněna. Je pochopitelnou snahou průkopníků nejprve získat autorovi, vnímanému jako obtížně přijatelný, neortodoxní, jiný, příznivě nakloněné publikum a teprve po dobytí prvních met ho odhalit v jeho komplexnosti. Podobně Max Brod nejprve radikálně „uhlazoval“ Franze Kafku a teprve po jeho začlenění do kánonu vracel do pozdějších edic fragmenty jeho děl, které vrhaly na dřívější nekomplikovanou recepci nové světlo.⁶¹ Překlady Mileny Hübschmannové jsou bezesporu krásné a čtenářsky velice vděčné, jsou však do určité míry produktem doby, ve které vznikly.

Domorodci

Ukazuje se, že po „průkopnickém“ období, kdy Romové psali téměř výhradně na cizí popud, a navazující fázi, kdy se ke psaní a prosazování romštiny v literatuře motivovali navzájem a společně pomalu a nejistě vytvářeli první „osady“ romské literatury na území homogenně osídleném literaturou českou, přichází nyní éra, kdy se romští autoři stávají na literárním poli domorodci. Důkazem je skutečnost, že už se nyní spontánně objevují písiční Romové, kteří si zcela bez pomoci a podpory neromských editorů vydobyli otištění,

53) Tamtéž, s. 8 a 9.

54) Tamtéž, s. 8 a 9.

55) Tamtéž, s. 10.

56) Tamtéž, s. 14 a 15.

57) Tamtéž, s. 14 a 15.

58) Tamtéž, s. 16 a 17.

59) Tamtéž, s. 16 a 17.

60) Tamtéž, s. 16 a 17.

61) Srov. případová studie Jiřího Soukupa „Beze zbytku a bez přečtení spálit. Brod Kafkovým editorem“, s. 837–847.

respektive vydání svých děl.⁶² Ve svých restriktivních i produktivních podobách je ale strukturální cenzura provázet nepřestane, protože coby snaha o „dosažení kulturní kontroly nad způsoby vlastní reprezentace a narativizace“ je nevyhnutelným průvodním jevem konstituce národní identity.⁶³ Můžeme si jenom přát, aby jejich autocenzura ani zásahy editorů a překladatelů nevyvýtily její obohacující specifickou.

Zopakujme závěrem, že mechanismy strukturální regulace nepřestaly fungovat ani poté, co tradiční institucionální cenzura rokem 1989 skončila. Jsou to na jedné straně (často nereflektovaně) novináři, vydavatelé, nakladatelé i další instituce, kdo společnými silami vytlačují psaní Romů na periferii, ve druhé instanci se pak jedná přímo o editory a překladatele romských textů, kteří s nejlepšími úmysly transformují romské psaní pro většinového čtenáře a anticipují tak jeho vkus. Všichni zúčastnění jsou hráči na jednom literárním poli. První v romských textech nerozpoznávají rysy habitu, který pro ně za běžných okolností signalizuje velkou literaturu, a proto je odmítají, druzí se snaží vyhovět pravidlům literárního pole a podpořit status romské literatury uzpůsobením jednotlivých textů normám majoritní kultury. Proto se prosazení romské literatury jako svébytného fenoménu odehrává mezi odmítajícími kulturními pracovníky mainstreamu a naléhajícími kulturními pracovníky periferie, přičemž sami romští spisovatelé se na tomto procesu téměř nepodílejí. Úspěch textu totiž mnohem více než v jiných případech závisí na schopnostech editora vyjednat jim v rámci literárního pole výhodné podmínky.

62) Za všechny uvedme Irenu Eliášovou a její prvotinu *Naše osada. Smutné, veselé i tajemné příběhy Romů*, Liberec, Krajská vědecká knihovna v Liberci 2008, a Máchovou různě oceněný román Romana Eröse *Cadík*, Praha, Družstevní práce – Dauphin 2008.

63) Judith Butlerová: „Zavrženo: jazyk cenzury“, přel. Jan Matonoha, in T. Pavlíček, P. Piša, M. Wögerbauer (eds.): *Nebezpečná literatura?*, cit. dílo, s. 83–102, zde s. 93.